

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

СІРОМСЬКИЙ РУСЛАН БОГДАНОВИЧ

УДК 94:[342.7(477):327(71)]”1945/1991”

**ПРАВА ЛЮДИНИ В УРСР У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ
ТА ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ КАНАДИ (1945–1991 рр.)**

**07.00.01 – історія України
07.00.02 – всесвітня історія**

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Львів – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Качараба Степан Петрович,
Львівський національний університет імені Івана Франка, декан історичного факультету, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАН України
Віднянський Степан Васильович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України;

доктор історичних наук, професор,
Баран Володимир Кіндратович,
Волинський національний університет імені Лесі Українки, завідувач кафедри історії України та археології;

доктор історичних наук, професор
Барвінська Поліна Іванівна,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, професор кафедри
всесвітньої історії.

Захист відбудеться 6 квітня 2021 р. о 13.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка (79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 330).

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <https://lnu.edu.ua> та в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5).

Автореферат розісланий 5 березня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
професор

Р. М. Шуст

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Права і свободи людини є важливою складовою сучасної системи загальнолюдських цінностей і загальноприйнятим критерієм розвитку демократії. Однак так було не завжди, оскільки до Другої світової війни вони розглядалися як прерогатива внутрішньої політики тієї чи іншої держави і не вважалися прийнятною темою для дипломатичних розмов. Негативний історичний досвід першої половини ХХ ст., який полягав у масових порушеннях прав людини, сприяв усвідомленню фундаментальної значущості дотримання елементарних людських прав для збереження миру і демократії. Таке розуміння відображене в Статуті ООН 1945 р. та Загальній декларації прав людини 1948 р., ухвалення яких відбувалося на тлі конфронтації між країнами Заходу і Радянським Союзом. Відтак, майже відразу права людини перетворилися на інструмент протистояння у “холодній війні”.

Права людини – це завжди відносини людини і влади, тож у державах авторитарного/тоталітарного характеру вони набували своєрідного змісту. Створення в СРСР ситуації, коли особа цілком залежала від держави, призводило до фактичної зневаги прав і свобод людини, при їх формальному закріпленні у конституціях. Це зумовило особливий підхід до розуміння прав людини, чії права не визнавалися природними і невід’ємними, а наділеними державою. Заради кінцевої мети “соціалістичного будівництва” права людини не лише обмежувалися, але й системно порушувалися. Найвразливішими у цьому плані стали неросійські республіки Радянського Союзу, де дотримання прав людини в обсязі, передбаченому внутрішнім законодавством і міжнародними зобов’язаннями, безпосередньо загрожувало існуванню комуністичного режиму як такого.

Попри цілковитий контроль за інформацію з боку правлячого режиму, на Захід все ж просочувалася інформація про реальний стан із правами людини в Українській РСР (депортації, ліквідація церков, переслідування за інакодумство, русифікація і т.ін.), що викликало природну стурбованість у західних країнах з великими українськими діаспорами. Поза всяким сумнівом, найбільш активними і дієвими у цьому плані стали канадські українці, котрі своїми діями впровадили проблему нехтування людських і національних прав в Українській РСР до публічного простору Канади. Не відкидаючи головної мети – національного визволення, – вони об’єдналися навколо ідеї привернення уваги до порушень індивідуальних прав людини у тогочасній підрадянській Україні. Щобільше, у своїй діяльності вони заручилися підтримкою чільних канадських політиків, котрі у різний спосіб намагалися стати на захист тих, чії права нехтувалися. І якщо сьогодні ми говоримо про Україну і Канаду як друзів і надійних партнерів, то повинні розуміти, що такий характер відносин був закладений задовго до відновлення української державності.

Характерно, що з плином часу питання дотримання прав людини не втратило своєї актуальності, зокрема на пострадянському просторі, де фіксуються випадки недотримання окремих людських прав і свобод. Проблема

порушення прав людини з новою силою постала на тимчасово окупованих українських територіях – у Криму і частині Донбасу, що спонукає вивчати історичний досвід міжнародної реакції на подібні антидемократичні прояви.

Зв'язок роботи з планами наукових досліджень. Дослідження виконане на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка в межах її наукової теми “Міжетнічні конфлікти у Європі нового і новітнього часу: історія та соціальна пам'ять” (номер державної реєстрації 0115U003558).

Мета полягає в комплексному аналізі позиції Канади (у широкому розумінні того слова – громадськості й офіційної влади) щодо порушень прав людини в Українській РСР у 1945–1991 роках.

Для її досягнення передбачено вирішити такі **завдання**:

– проаналізувати історіографію проблеми, джерела та теоретико-методологічні підходи, які дають змогу якомога докладніше розкрити реакцію Канади на порушення прав людини в УРСР у досліджуваний проміжок часу;

– виявити теоретичні розбіжності у трактуванні прав людини у Канаді і СРСР/УРСР, окремо акцентувавши увагу на відображенні проблеми у громадсько-політичній думці канадських українців та формуванні неофіційної концепції прав людини в Радянському Союзі;

– з'ясувати внутрішні та зовнішні обставини входження прав людини у зовнішньополітичну стратегію Канади після Другої світової війни та визначити місце цього питання у канадсько-радянських двосторонніх відносинах;

– на окремих прикладах проілюструвати загальний стан дотримання прав і свобод людини в УРСР та висвітлити реакцію на їх порушення у публічному просторі Канади;

– охарактеризувати роль української діаспори Канади у приверненні уваги світової спільноти до порушень прав людини в УРСР;

– з'ясувати сутність та особливості канадської “тихої дипломатії” у сфері прав людини та виокремити її найдискусійніші аспекти;

– показати ініціативи Канади у сфері захисту прав людини в УРСР на міжнародних форумах, зокрема в рамках ООН та НБСЄ.

Об'єктом дослідження виступають публічний простір та зовнішня політика Канади, тоді як **предметом** – громадські ініціативи та реакція офіційної Оттави на порушення цих прав в УРСР.

Територіальні межі дослідження, з огляду на об'єкт і предмет дослідження, охоплюють Канаду та Українську РСР упродовж 1945–1991 років. У низці епізодів, заради розуміння історичного контексту, врахування неповної правосуб'єктності республіки і наведення паралелей, територіальні рамки розширювалися на весь Радянський Союз.

Хронологічні межі дослідження визначені періодом 1945–1991 років. *Нижня межа* зумовлена: 1) фактом закріплення в Статуті ООН 1945 р. визнання особливої уваги до прав людини як однієї з умов повоєнного розвитку; 2) вступом Української РСР до складу ООН, унаслідок чого на неї поширилися міжнародні зобов'язання у рамках цієї організації. *Верхня межа*

датована 1991 р. – відновленням незалежності України, яку першою із західних держав визнала Канада.

Методи дослідження. Під час дослідження застосовано методологічні принципи науковості, історизму, динамізму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності, багатофакторності, опори на історичні джерела та використано, як загальнонаукові (історичний і логічний, історико-критичний, аналізу та синтезу, узагальнення, абстрагування, системно-структурний, індукції та дедукції), так і спеціальнонаукові (пошуковий, типологізації та класифікації герменевтичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, формально-юридичний) методи. Докладну характеристику використаних методів і методологічних підходів наведено у підрозділі 1.3.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

уперше:

– комплексно проаналізовано позицію Канади щодо порушень прав людини в УРСР і впроваджено до наукового обігу значний масив архівних документів;

– у результаті опрацювання джерельного матеріалу і спеціальної літератури вдалося встановити роль канадців у поширенні на Заході інформації про порушення прав людини за “залізною завісою”;

– з'ясовано причини і наслідки невдоволення частиною канадських комуністів українського походження національною політикою в УРСР, зокрема, у частині ігнорування культурних та національних прав її жителів;

– охарактеризовано особливості “тихої дипломатії” у сфері прав людини в канадсько-радянських двосторонніх відносинах;

– висвітлено ініціативи Канади щодо захисту прав людини в УРСР на міжнародних форумах у рамках ООН і НБСЄ.

Удосконалено:

– концептуальні засади розуміння прав людини в Канаді та СРСР/УРСР;

– теоретико-методологічні підходи до дослідження радянського вектору зовнішньої політики Канади;

– знання про співпрацю українських діаспорних організацій з канадським урядом.

Набули подальшого розвитку:

– положення про роль української діаспори в Канаді у пропагуванні захисту прав людини в УРСР та відродженні української державності;

– твердження про перешкоджання радянськими спецслужбами розгортанню правозахисного руху, як всередині УРСР/СРСР, так і серед української громади Канади;

– теза про правозахисний рух як модифікований варіант боротьби за незалежність України.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані для: 1) розробки нових або вдосконалення діючих підходів у державній стратегії захисту прав людини; 2) у процесі вивчення історії України і всесвітньої історії у вищих навчальних закладах. Наукові

положення та узагальнення дослідження вже впроваджено до авторських нормативних і спеціальних курсів “Права людини у світовій історії” та “Тоталітарні режими в світовій історії новітнього часу”, які читають студентам на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн; 3) подальших наукових розробок, зокрема, у сфері історії, історії міжнародних відносин, історії держави і права.

Апробація результатів дисертації відбулася на засіданнях кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, методологічних семінарах і звітних наукових конференціях викладачів й аспірантів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, а також на Другій міжнародній науково-практичній конференції “Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті” (Львів, 18–20 червня 2008 р.), Першій міжнародній конференції з канадознавства (Чернівці, 26–28 лютого 2010 р.), Міжнародній науковій конференції “Проблеми культурної ідентичності: глобальний та локальний виміри” (Острог, 23–24 квітня 2010 р.), Четвертій міжнародній науково-практичній конференції “Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті “... землякам моїм в Україні і не в Україні...” (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства, Львів, 23–24 серпня 2013 р.), Міжнародній науковій конференції “Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.” (Львів, 25 жовтня 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності” (Одеса, 15–16 травня 2015 р.), V Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (Рівне, 9–10 грудня 2015 р.), VI краєзнавчій конференції “Історичні пам’ятки Галичини” (Львів, 4 березня 2016 р.), XXIV Міжнародному славістичному колоквиумі (Львів, 26–27 травня 2016 р.), Міжнародній науковій конференції “Соціальні катастрофи першої половини ХХ століття в Україні та світі: історичний контекст та демографічні наслідки” (Київ, 18–20 жовтня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Inovačné výskum v oblasti sociológie, psychológie a politológie” (Сладковичево, 10–11 березня 2017 р.), Міжнародній науковій конференції “Реформація як суспільне явище: український вимір” (Львів, 3–4 жовтня 2017 р.), V Міжнародній науковій конференції “Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х років (Львів, 5–6 жовтня 2017 р.), II Міжнародній науковій конференції “Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration” (Ляйпціг, 26 жовтня 2018 р.), Сьомій Всеукраїнській науковій конференції “Держава і Церква в новітній історії України” (Полтава, 17–18 жовтня 2019 р.), Науково-практичній конференції, присвяченій провідникові ОУН Андрієві Мельнику (Трускавець, 21 листопада 2019 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції “Dynamics of the development of world science” (Ванкувер, 18–20 грудня 2019 р.), XVI Міжнародній конференції “Science and society” (Гамільтон, 27 грудня 2019 р.), VII краєзнавчій конференції “Історичні пам’ятки Галичини” (Львів, 13 березня 2020 р.), VII Всеукраїнській науково-

практичній конференції “Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)” (Житомир, 5 грудня 2019 р.), I Міжнародній науково-практичній конференції “World science: problems, prospects and innovations” (Торонто, 1–3 жовтня, 2020 р.), VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції “Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції” (Житомир, 9 грудня 2020 р.), XV польсько-українській науковій конференції “Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura” (Краків, 9–11 грудня 2020).

Публікації. Головні положення дисертації викладені в монографії, одному розділі колективної монографії, 23 статтях у фахових виданнях, у т. ч., закордонних та включених до наукометричної бази даних Index Copernicus, 17 публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел (661 позиція). Загальний обсяг роботи становить 460 сторінок, з них 398 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, її зв’язок із планами наукових досліджень кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка, визначено мету та завдання, об’єкт і предмет, методи, територіальні та хронологічні межі дослідження, обґрунтовано наукову новизну одержаних результатів, їхнє практичне значення і апробацію, структуру дисертації.

У першому розділі **“Історіографія, джерела та методи дослідження”** розглянуто стан наукової розробки проблеми, її джерельну основу та методологічний інструментарій.

У підрозділі 1.1 *“Стан науково-теоретичної розробки проблеми”* представлено аналіз наукової літератури. Відзначено, що характерною ознакою канадської (у т.ч. й української діаспорної) історіографії є те, що перші розвідки щодо ситуації з правами людини в СРСР/УРСР почали з’являтися одночасно з подіями, на яких фокусується наше дослідження. Канадська історіографія не ставила під сумнів природний характер прав і свобод людини та здебільшого позитивно оцінювала дії власної держави на міжнародній арені у цій сфері. Практично всі канадські автори виходили з того, що права людини повинні відповідати вимогам універсальності, а рівність розглядали як основну умову забезпечення цих прав, незалежно від особливостей тієї чи іншої країни.

Зовсім інакше виглядала ситуація в колишній радянській історіографії, котра практично не виходила за межі офіційної ідеології. Марксистсько-ленінський підхід через свою ідеологічну нетерпимість суттєво обмежував можливості дослідників. Тема “прав людини” у Радянському Союзі аж до настання горбачовської перебудови негласно вважалася “небажаною”. Термін “права людини” в СРСР/УРСР не схвалювався, а якщо і вживався, то з характерними додатками, на зразок “т.зв. права людини”, “буржуазні права

людини”, “міфічні порушення прав людини”. Ідеологічний тиск призвів до того, що радянські вчені могли вивчати питання порушення прав людини лише на вузькогалузевому, а не на загальнотеоретичному рівні в історичному контексті. Радянські історики та правознавці трактували права людини “буржуазним витвором” і намагалися довести, що вони порушуються на Заході і всебічно дотримуються в СРСР. Звідси й основна увага до міжнародних аспектів проблеми (П. Недбайло, В. Карташкін, В. Чхиквадзе, В. Сокурєнко). У період горбачовської перебудови усталився еkleктичний підхід до трактування прав людини: від марксизму-ленінізму ще цілковито не відійшли, а окремі постулати західної концепції вже використовували (В. Кудрявцев).

Опрацьовані наукові дослідження поділено на п'ять груп.

У *першій групі* досліджень, які висвітлюють місце прав людини у міжнародній політиці, виокремлено монографію випускника Львівського й професора Кембриджського університету, судді Міжнародного суду в Гаазі Г. Лаутерпахта. У своїх дослідженнях науковець обґрунтував і впровадив у життя концепції “індивіда як суб'єкта міжнародного права”, “співвідношення міжнародного права і державного суверенітету”, “доктрини гуманітарної інтервенції” (остання для нашого дослідження має особливе значення). З узагальнюючих праць цієї групи заслуговують уваги дослідження професора Денверського університету Дж. Доннелі, котрий простежив історію становлення міжнародних норм щодо прав людини, внутрішню і зовнішню політику у цій сфері. Інші аспекти проблеми досліджували Е. Луард (входження прав людини у зовнішню політику окремих держав), Ф. Джабвала (імплементація міжнародних договорів із прав людини), Д. Мейтас (протидія порушенням прав людини у світі), Б. Портер (міжнародні стандарти прав людини). Як складову цієї ж групи варто виділити численні дослідження, присвячені міжнародному захисту прав людини у рамках НБСЄ. Їхня проблематика охоплює, зокрема, такі питання, як: 1) підготовка і підписання Заключного Акта НБСЄ (Дж. Пауст, Р. Фітцпатрік, Р. Дейві, Е. Романо); 2) місце прав людини у діяльності НБСЄ (Р. Бретт); 3) перебіг оглядових конференцій та інших заходів під егідою НБСЄ (С. Легне, Е. Блед, С. Снайдер); 4) порушення Радянським Союзом положень Заключного Акта і появи гельсінських груп (С. Губін, Р. Горват) тощо.

Другу групу досліджень – про стан дотримання прав людини в Радянському Союзі й УРСР зокрема – формують праці присвячені питанням 1) конституційного закріплення прав людини (Ф. Пшетачнік, Е. Фрієр, П. Джувілер); 2) протиставлення ліберальної і “соціалістичної концепції” прав людини (Р. Шваловські, М. Говксворз); 3) впливу федеративної системи на стан дотримання прав людини (Т. Кісь, П. Гoble); 4) порушення прав людини в УРСР у різних сферах (І. Коляска, С. Блох, П. Реддевей, Г. Робертс і С. Ціпко); 5) реакції світової громадськості на порушення прав людини в УРСР (О. Сімків). Як окрему підгрупу досліджень виділено розвідки з історії дисидентського руху в УРСР. Першою ґрунтовною працею на цю тему у Канаді став збірник статей Канадського Інституту Українських Студій “Україна після

Шелеста” за редакцією Б. Кравченка. Важливе дослідження дисидентського руху провела російська правозахисниця Л. Алексєєва (уперше опубліковане на Заході 1984 р.). Уже в незалежній Україні з’явилася низка ґрунтовних праць, присвячених дисидентському рухові (В. Баран, Є. Захаров, Г. Касьянов та ін.).

Третя група досліджень відображає діяльність української діаспори у напрямку загострення уваги до порушень прав людини в УРСР й почасти висвітлює канадсько-українські відносини впродовж усієї історії (наприклад, монографія Б. Кордана). Найвагоміші напрацювання у цьому напрямку належать Ю. Недужку, котрий досліджував правозахисну та державотворчу діяльність української діаспори. Серед інших робіт цієї групи можна відзначити дослідження Ю. Ладжуна (заходи КУК у напрямку захисту прав людини і демократії в УРСР), М. Момрика (діяльність канадського політика українського походження М. Стара).

Радянському вектору зовнішньої політики Канади (*четверта група*) присвячена низка досліджень, які розкривають: 1) загальні засади і напрямки зовнішньої політики Оттави (А. Бромке, Р. Носсал); 2) зовнішню політику окремих канадських урядів (Дж. Грантстейн, Р. Босвел, Дж. Кінсман, Е. Макгерчер, Л. Сарті); 3) безпекові питання крізь призму канадсько-радянських відносин (В. Добелл, Н. Макферлан). Об’єднавчим аспектом цих досліджень є наголос на відмінностях політичних і соціально-економічних систем Канади і СРСР, непослідовності у міждержавних відносинах.

Закономірно, важливе значення для нашої роботи займає *п’ята група* досліджень, яка розкриває місце прав людини у зовнішній політиці Канади. Порушувана проблематика цих досліджень достатньо широка: 1) входження прав людини у канадську зовнішню політику (Р. Метьюз, Г. Пратт, М. Бонсер); 2) діяльність Канади у сфері захисту прав людини на міжнародній арені в контексті “холодної війни” (Д. Клеман); 3) з’ясування впливу парламенту на формування політики у сфері прав людини (К. Нолан); 4) визначення ролі країни у просуванні прав людини на міжнародній арені (П. Ахаван, Е. Томсон).

Загалом, канадських дослідників (істориків, правників, соціологів і політологів), згадуваних у нашому огляді, можна поділити на дві групи: ідеалісти і реалісти. *Ідеалісти* твердили, що в основі канадської політики прав людини лежали моральні і гуманітарні мотиви, зміцнення зовнішньополітичного іміджу, які виходили з особливостей політичної культури. *Реалісти* (наприклад, К. Магоні) вбачали в основі канадської політики конкретні економічні та політичні інтереси. Загалом, канадські дослідники виділяють три основні принципи зовнішньої політики Канади у сфері прав людини: 1) віддання переваги багатосторонності; 2) наголосі на “тихій дипломатії” та “конструктивній взаємодії”; 3) підтримці (принаймні моральній) правозахисних рухів всередині країн, де права людини порушувалися.

Назагал, аналіз стану наукової розробки досліджуваної проблеми дає підстави стверджувати, що проблема порушення прав людини в Українській РСР у канадському публічному просторі та зовнішня політика

Канади у цьому напрямку донині не перебували в епіцентрі спеціальних досліджень, залишаючись маловивченою сторінкою історичної науки.

У підрозділі 1.2 “*Джерельна основа*” проаналізовано використані у дисертації першоджерела, які систематизовано у такі групи документів і матеріалів: 1) міжнародних організацій (звіти спеціалізованих комісій ООН, підсумкові документи оглядових конференцій НБСЄ); 2) зовнішньополітичних відомств Канади й Української РСР (прес-релізи, листування, меморандуми, телефонограми, інструкції дипломатам, ноти протесту, програми державних візитів, щоденники послів та секретарів посольств, аналітичні звіти з фондів ГДА МЗС України, Архіву Міністерства закордонних справ і міжнародної торгівлі Канади); 3) канадських, радянських й американських спецслужб (доповідні записки з розсекречених фондів ГДА СБУ, Архіву канадського розвідувального інформаційного центру, ГДА СЗРУ, Архіву ЦРУ США, Архіву Центру Вудро Вільсона); 4) виконавчих органів влади Канади та СРСР/УРСР (ЦДАВО; опубліковані збірники документів, зокрема, “Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)”, “Влада і дисиденти: з документів КДБ і ЦК КПРС”, “На скрижалях історії: 3 історії взаємозв’язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х – 1980-ті роки” тощо); 5) канадського парламенту (стенограми Палати громад і Сенату); 6) громадських організацій (звіти і комунікати КУК, СКВУ, УНО, УГГз та інших організацій із фондів ЦДАЗУ; Музею-архіву українського самвидаву при Міжнародному благодійному фонді “Смолоскип”, Науково-інформаційного і просвітницького центру “Меморіал”); 7) приватного характеру (інтерв’ю Українсько-канадського центру досліджень та документації, особові справи з Архіву Львівського університету, листування, щоденники, опубліковані спогади Дж. Воткінса, П. Гельєра, Е. Глинки, Е. Гуцуляка, Д. Джонсона, Дж. Діфінбейкера, О. Зінкевича, Х. Ісаїв, І. Коляски, П. Кравчука, Л. Лук’яненка, М. Плав’юка, Р. Рахманного, О. Родіонова, В. Семенова, П. Трюдо, П. Юзика, О. Яковлева); 8) засобів масової інформації (Архів телерадіокомпанії *СВС*, Архів відкритого суспільства, преса).

Отже, джерельна основа дослідження достатньо репрезентативна й багатопланова і дає можливість досягти поставлених у дослідженні завдань.

У підрозділі 1.3 “*Методика дослідження*” охарактеризовано методологічний інструментарій дослідження.

Стан із правами людини в Українській РСР упродовж 1945–1991 рр. і реакцію Канади (громадськості й влади) на порушення цих прав досліджено на двох рівнях: емпіричному (нагромадження фактів на підставі вивчення історичних джерел, з подальшою їх класифікацією та систематизацією відповідно до мети дослідження) і теоретичному (синтезування знань у формі наукової теорії, аналізування зібраної інформації, встановлення зв’язків і закономірностей, притаманних предмету дослідження). Тема і предмет дослідження зумовлюють його міждисциплінарний характер, зокрема тісний зв’язок із політологією, культурологією, соціологією і правом. Назагал, методологічну основу роботи формують три складники: *принципи* дослідження

(науковості, історизму, динамізму, системності, об'єктивності, всебічності, багатофакторності, опори на історичні джерела), *методи пізнання* (загальнонаукові методи – історичний і логічний, історико-критичний, аналізу та синтезу, узагальнення, абстрагування, системно-структурний, індукції та дедукції; *спеціальні методи* – пошуковий, типологізації та класифікації герменевтичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, формально-юридичний) й *термінологічний апарат*. Зокрема, обґрунтовано такі терміни і поняття, як “права людини”, “свободи”, “публічний простір”, “тиха дипломатія”. У нашому випадку ми виходимо з розуміння прав людини як прав, якими наділяється кожна людина винятково на тій підставі, що вона людина. Права людини відрізняються від інших прав п'ятьма ознаками: 1) універсальністю; 2) фундаментальним характером; 3) моральною значущістю; 4) пріоритетністю; 5) абстрактністю. “Свободи” і “права людини” не є еквівалентними поняттями: “свободи” означають, що передусім йдеться про ті сфери життя людини, в які держава не повинна втручатися (“негативні права”), натомість “права” означають, що держава повинна виконувати певні “позитивні дії”, щоби забезпечити задекларовані права. “Публічний простір” подається як відкрите місце, де люди збираються разом як громадськість і артикулюють проблеми суспільства з державою з допомогою слів, дій і вчинків. Публічність завжди подієва, тому що передбачає спільну участь і, як правило, редукується “інформаційним приводом”. Поняття “тиха дипломатія” означає такий напрямок дипломатичної діяльності, який, на відміну від “відкритої дипломатії”, ґрунтується на конфіденційності, але водночас не є формою таємної дипломатії. “Тиха дипломатія” не передбачає апеляцій до світової громадськості з метою чинення тиску на певну країну, натомість вона покликана створити умови, за яких сторони можуть у комфортній атмосфері вести діалог.

Застосована методологія дала змогу окреслити проблематику дослідження, визначити його структуру, забезпечити системно-логічний виклад матеріалу.

Другий розділ “**Поняття “прав людини” в Канаді та СРСР/УРСР**” присвячено розбіжностям у тлумаченні прав людини під впливом різної політико-правової культури.

У підрозділі 2.1 “*Права людини у політико-правовій традиції Канади*” констатовано, що у рамках британської ліберальної традиції права людини базувались на цінностях свободи, справедливості, відповідальності. Цей підхід перенісся і на британські колонії та домініони, зокрема Канаду, де місцева політико-правова думка трактувала права людини природними, універсальними та невідчужуваними. Канадська модель прав і свобод людини вибудовувалася на цінностях плюралістичної демократії, традиціях ліберальної політичної культури та індивідуалістичному розумінні свободи.

Перше правове закріплення прав людини у Канаді пов'язане з гарантуванням релігійної свободи британським підданам за Квебекським актом 1774 р. До середини ХХ ст. у канадських провінціях діяло декілька окремих документів у цій сфері. Зростання уваги до прав людини всередині Канади

після Другої світової війни корелювалося з підготовкою й ухваленням Загальної декларації прав людини 1948 р., одним із авторів якої був професор університету Макгілла, директор відділу Секретаріату з прав людини ООН Дж. Гамфрі. Міжнародні зобов'язання стали джерелом натхнення для адептів законодавчого закріплення прав людини всередині Канади, під впливом яких канадський уряд заходився інтегрувати універсальні права людини в канадське законодавство. Почасти це вдалося реалізувати за прем'єрства Дж. Діфенбейкера, з ініціативи якого 10 серпня 1960 р. ухвалено “Білль про права” який став першим законом про права людини на федеральному рівні. Новий етап у законодавчому (конституційному) закріпленні прав людини у Канаді пов'язаний з ухваленням Акта про права людини 1977 р., а також Хартії прав та свобод 1982 р.

У 1970-х роках Канада заявляла про пріоритет захисту прав людини у своїй зовнішній політиці. Чинником, який вплинув на активніші дії Оттави на міжнародній арені в цій галузі, стала позиція емігрантів із східноєвропейських країн, котрі складали значну частину населення країни. Своєю наполегливістю і масовими публічними заходами, спрямованими на привернення уваги до порушень прав людини в СРСР, вирізнялися українці, політична вага яких у канадському суспільстві після Другої світової війни помітно зросла. Однак вплив української громади на уряд Канади обмежувався трьома обставинами: 1) повоєнними симпатіями до СРСР за його вклад у перемогу над нацизмом; 2) інформаційним вакуумом про реальне становище у Радянському Союзі; 3) діяльністю радянських спецслужб, спрямованою на деморалізацію (“розкладання”) емігрантських організацій і дискредитацію опонентів комуністичного режиму. Втім, завдяки своїм лобістським заходам “нові канадці” все ж змусили владу перейматися станом прав людини за “залізною завісою”.

У підрозділі 2.1 *“Права людини в громадсько-політичній думці канадських українців”* простежено зростання уваги до прав людини в розрізних політичних середовищах української діаспори Канади. Якщо у перші повоєнні роки українська діаспора Канади, за винятком “прогресистів”, здебільшого перебувала у рамках парадигми збройної національно-визвольної боротьби, то вже з середини 1950-х років почала інтенсивно переосмислювати форми і методи протистояння радянському режимові. Визнанню прав людини як “позитивної платформи” для нового етапу антирадянської боротьби передувало протиборство двох візій: що первинне – права людини чи права нації? Політичні середовища, пов'язані з різними відлами ОУН, якийсь час вважали права людини “даниною чужій моді”, “браком патріотизму” і загрозою космополітизму. Найшвидше цей шлях подолали мельниківці, згуртовані в Канаді навколо Українського Національного Об'єднання (УНО), котрі взяли на озброєння гасло “Через визволення людини до визволення народів”. З часом права людини стали універсальною цінністю канадських українців, навколо якої об'єдналися різні політичні сили, розпочавши правозахисні кампанії.

Після прибуття повоєнної хвилі емігрантів, Комітет українців Канади (КУК) суттєво розширив свою політичну діяльність, приділяючи значно більше уваги ситуації в Українській РСР. Правозахисні акції канадських українців включали збір підписів під петиціями до міжнародних організацій і радянських чиновників, організацію мирних демонстрацій у різних містах (Торонто, Монреаль, Вінніпег і т.ін.), голодувань біля Посольства СРСР в Оттаві, публікування даних про випадки порушення прав людини, видання самвидавних творів українських дисидентів, написання листів підтримки політв'язням, співпрацю з міжнародними громадськими організаціями. Ці акції впливали на формування загальноканадської громадської думки.

Організаційний етап правозахисного руху в українській діаспорі пов'язаний зі створенням спеціалізованих комісій прав людини в структурі КУК та Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ). Створену 1972 р. Комісію прав людини СКВУ тривалий час очолював канадський сенатор українського походження П. Юзик. Він ініціював створення Міжнародного комітету захисту прав людини на чолі з колишнім канадським прем'єром Дж. Діфенбейкером. Комісія прав людини СКВУ виконувала координуючу роль у правозахисному русі, збирала документальні свідчення про порушення прав людини в УРСР, розсилала урядовцям США, Канади та інших західних держав комунікати з оглядом порушень прав людини за “залізною завісою”.

У підрозділі 2.3 *“Еволюція офіційної концепції прав людини в СРСР/УРСР”* йдеться про особливості підходів до прав людини у Радянському Союзі й Українській РСР зокрема. Марксистсько-ленінська філософія у її класичному вигляді не містила розгорнутої концепції прав людини, оскільки право трактувалося як елемент надбудови, а не базису. Відтак, опинившись після Другої світової війни в нових реаліях, радянська сторона зіткнулася з потребою обґрунтування не тільки власного ставлення до проблеми, але й вироблення окремої “соціалістичної концепції прав людини”. Радянські ідеологи відкинули ліберальну традицію пріоритетності природних і невід’ємних прав, вкладаючи у права людини соціально-економічний зміст. Здійснення прав і основних свобод людини ставилось у залежність від соціально-економічної структури суспільства, а звідси впливало, що права людини можуть дотримуватися лише у країнах із соціалістичним ладом, тоді як у “капіталістичних” країнах про їх дотримання годі вести мову. Гіперболізація ролі держави призвела до визнання того, що права людини немислимі поза державою. Звідси – єдність прав радянських громадян з їх обов’язками, відповідальність перед суспільством і державою. У радянському суспільстві права особистості вважались передусім “правами трудящого, колективіста”, який активно бере участь у житті своєї держави й отримує від неї гарантований соціально-економічний та правовий захист. Теоретики концепції прав людини (А. Вишинський, В. Чхиквадзе, К. Черненко) виходили з того, що в СРСР інтереси особистості та держави не повинні і не можуть розходитися, а необхідність забезпечення прав громадян нерозривно пов’язана зі стійкістю радянського соціалістичного устрою.

Будь-які спроби звернути увагу на порушення прав людини в СРСР ззовні сприймалися як втручання у внутрішні справи незалежної країни і як загострення конфронтації задля зриву міжнародної співпраці. Для того, щоб нівелювати критику з порушеннями прав людини в Українській РСР, передбачалося: вести пропаганду радянського способу життя методом поширення спеціальних матеріалів; дискредитувати “українських націоналістів” у діаспорі; нейтралізувати емігрантські організації шляхом засилання в їхню структуру спеціально навчених агентів задля “розкладання”; протиставляти “антирадянським організаціям прогресивну частину еміграції”, чия діяльність контролювалася (і фінансувалася) з Москви.

Із початком горбачовської перебудови, з її задекларованою демократизацією і гласністю, ставлення до прав людини не відразу змінилося. Несміливі визнання фактів порушення прав людини в СРСР, особливо в сталінський період, почалися лише у жовтні 1987 р. Причому і політики, і дослідники часто продовжували дотримуватись подвійних стандартів, шукали виправдання для зловживань та різні “несприятливі обставини”.

У підрозділі 2.4 “*Формування неофіційної концепції прав людини в СРСР/УРСР*” розглянуто протистояння комуністичному режимові крізь призму правозахисного руху. Повоєнна радянська дійсність спонукала багатьох українців не миритися з репресивною політикою режиму, який нехтував фундаментальними правами і свободами людини. Після того як збройний опір системі у 1950-х роках через вичерпання ресурсів поступово згас, розпочалися пошуки нових форм і методів протистояння тоталітарній системі, причому легальними засобами. Першою повоєнною організацією, яка пропагувала ненасильницькі методи боротьби у правовому полі, стала створена 1959 р. юристом Л. Лук’яненком Українська робітничо-селянська спілка (УРСС).

Правозахисний рух у Радянському Союзі постав у 1960-х роках із суспільної необхідності і потреби захистити права людини і громадянина від правопорушень з боку партійно-державної бюрократії. Праця І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація” та збірка документальних матеріалів “Лихо з розуму”, впорядкована журналістом В. Чорноволом, справили значний резонанс в діаспорі, оскільки доводили наявність в СРСР правового свавілля, зневаги до прав людини, відсутність елементарних політичних свобод. Комуністична пропаганда відносно легко могла спростовувати або заперечувати факти порушення прав людини, оприлюднені українською еміграцією (як “вигадки” чи “ворожі інсинуації”), однак коли за океан різними шляхами почала надходити не анонімна, а авторська інформація у формі самвидаву, спростовувати її стало набагато складніше.

Перша спроба створити легальну правозахисну організацію, подібну до московської Ініціативної групи, в Українській РСР відбулася у 1971 р. Відмовившись від практики писати протестні листи у державні інстанції, українські дисиденти (В. Стус, І. Калинець, В. Чорновіл та інші) виступили із заявою про створення Громадського комітету на захист арештованої в Одесі мікробіологині Н. Строкатої-Караванської. Комітет апелював до Загальної

декларації прав людини 1948 р., міжнародних пактів про права людини 1966 р. та Конституцій СРСР/УРСР. Утім, діяльність Комітету дуже швидко завершилася внаслідок арештів на початку 1972 р. (“генеральний погром”).

Рубіжним у становленні правозахисного руху в СРСР і Українській РСР стало створення громадських груп сприяння виконанню Гельсінських угод. Українська Гельсінська Група, яка виникла 1976 р. у Києві, поставила перед собою завдання знайомити українську та світову громадськість з фактами порушення прав людини. Здебільшого завдання Московської і Української гелсінської груп збігалися, за винятком більшої уваги з боку останньої до захисту національних прав. Таким чином, боротьба за права людини в Україні фактично перетворилася на боротьбу за права народу/нації, яка попри репресії супроти правозахисників не припинялася аж до розпаду СРСР.

У третьому розділі **“Порушення прав людини в УРСР у канадському публічному просторі”** на конкретних прикладах проаналізовано реакцію канадців, передусім українського походження, на випадки нехтування правами людини в Україні.

У підрозділі 3.1 *“Канадські туристи як джерело інформації про порушення прав людини в Українській РСР”* встановлено, що хрущовська відлига дещо привідкрила “залізну завісу” для іноземних туристів, хоч і не створила належних умов для реалізації права на вільне пересування. Режим побоювався “шкідливого впливу” на своїх громадян з боку іноземців, котрі жили у вільному світі зі значно вищим рівнем дотримання політичних прав, тому намагався мінімізувати контакти з місцевим населенням. Прагнучи не допускати закордонних гостей на стратегічно важливі або ж на банально занедбані території, радянська влада оголошувала їх режимними. Враховуючи потенційні “ворожі наміри”, КДБ міг рекомендувати не допускати в УРСР тих чи інших канадських громадян. Ледь не в кожному представникові Канади радянські спецслужби вбачали потенційного шпигуна й ідеологічного диверсанта. Попри суворі обмеження, канадці фіксували не тільки обмеження політичних свобод в УРСР, але й недоліки у гарантуванні широко хвалених соціально-економічних прав. Дехто з них зумів вивезти за кордон дисидентський самвидав, який підважував “радянську дійсність”. У випадку ввезення або ж вивезення “шкідливих матеріалів”, порушення правил переміщення, фотографування недозволених об’єктів тощо канадських туристів могли депортувати з країни. У рамках спеціальних операцій “Бумеранг”, “Каскад”, “Перевал”, “Блок” і “Центр” КДБ вживав заходів для нейтралізації такої діяльності іноземних туристів.

У підрозділі 3.2 *“Національні права українців: викриття канадських комуністів”* охарактеризовано реакцію українських “прогресистів” на недотримання національних прав в УРСР. З’ясовано, що побачене членами Товариства об’єднаних українців Канади (ТОУК) в Українській РСР (неефективність господарювання, бюрократія, русифікація), дисонувало із твердженнями комуністичної пропаганди і, по суті, збігалось з трактуваннями радянських реалій іншими емігрантськими організаціями. Зафіксовані факти

породжували сумніви у “зразковості робітничо-селянської держави” й розчарування переросло у стриману критику національної політики в СРСР. Спершу стали з’являтися неспівмірні публікації під вигаданими прізвищами чи криптонімами, але згодом своє обурення канадські комуністи українського походження перестали приховувати. Одним із таких комуністів, був І. Коляска, котрий два роки навчався у Вищій партійній школі при ЦК КПУ у Києві. Зафіксовані і документально підтверджені факти зневаги до прав людини (обмежена свобода пересування, придушення вільнодумства, русифікація освіти, надмірний контроль спецслужб тощо) він ретельно збирав і переправляв до Канади. КДБ зумів викрити шляхи переправлення за океан “шкідливих матеріалів”, а І. Коляску у серпні 1965 р. “видворили” за межі СРСР.

Візит І. Коляски до УРСР мав далекосяжні наслідки для канадської компартії, загостривши у ній внутрішньополітичну дискусію навколо національного питання. Публічно тавруючи “наклепи” І. Коляски, керівництво ТОУК наполягло на відрядженні до УРСР спеціальної делегації для вивчення фактів “недооцінки української мови і русифікації” й “спростування ворожих інсинуацій”. Унаслідок свого перебування в УРСР навесні 1967 р. делегація канадської компартії (четверо із шести візитерів були українського походження) підготувала “київський звіт”, у якому констатували розбіжності між деклараціями і практикою, зокрема неналежний стан функціонування української мови, “порушення соціалістичної демократії та заперечення громадянських прав”. Публікація “київського звіту” викликала обурення у Москві, започаткувавши кампанію тиску на канадську компартію з вимогою визнати “помилки”, засудити звіт делегації, відкликати з-під нього свої підписи. Наприкінці 1968 – на початку 1969 років з вільнодумства канадських комуністів мало що залишилося. Жовтневий пленум ЦК КПК 1969 р. відмовився від “київського звіту” і відкинув звинувачення щодо відходу КПК від ленінської позиції з національного питання.

У підрозділі 3.3 *“Ексцеси наукового обміну: неповернення Бориса Доценка”* простежено випадки обмеження свободи наукової діяльності та права на вільний вибір місця проживання. Встановлено, що 1967 р. старший науковий співробітник лабораторії ядерної фізики Київського державного університету імені Тараса Шевченка під завершення терміну перебування на стажуванні в Альбертському університеті м. Едмонтон Б. Доценка попросив політичного притулку у Канаді. Свої дії фізик пояснював пошуком академічної свободи і тим, що політична система Канади більше відповідає його власним переконанням. Справа Б. Доценка продемонструвала, що Канада не піддаватиметься тиску і надаватиме прихисток особам, чії права і свободи порушуються в СРСР. Безпосереднім наслідком справи Б. Доценка стало припинення обмінів науковцями між Альбертським та Київським університетами й ускладнення відносин між Оттавою і Москвою.

У підрозділі 3.4 *“Проблеми культурного обміну між Канадою та УРСР”* розглянуто співпрацю у сфері культури та вплив на неї політичних чинників. Доведено, що у період “холодної війни” культурна сфера перетворилась на

арену протистояння, а мистецтво стало частиною ідеологічно-пропагандистських кампаній. Складовою таких кампаній був культурний обмін, формально покликаний сприяти мирним ініціативам і “політичному діалогу між народами”. Насправді, він виконував значно ширші функції, свідченням чого слугує радянський досвід використання культобміну з країнами масового поселення українців, зокрема з Канадою.

Після певного потепління у канадсько-радянських відносинах, починаючи від 1955 р., офіційна Москва під прикриттям громадських організацій почала скеровувати за океан своїх “посланців миру і дружби”. Відповідальні з радянського боку за культобмін організації керувалися і фінансувалися через ЦК КПУ та міжнародний відділ КДБ. Канадська сторона трактувала скерування театральних, музичних та інших колективів за кордон високоорганізованим та обдуманим елементом радянської зовнішньої політики, а сам культобмін економічно збитковим і незбалансованим. Водночас для СРСР культобмін був “інструментом ідеологічної боротьби” та “пропаганди соціалізму” в діаспорі.

У ставленні канадських українців до культобміну виділено три підходи: 1) цілковита підтримка (прогресистські організації); 2) категоричне несприйняття (бандерівський відлам ОУН); 3) схвалення на засадах вільного вибору і взаємності (більшість діаспорних організацій). КУК виходив з принципу взаємності і двосторонності культобміну (а не “культобману”) між двома державами. Українські мистецькі колективи з Канади відвідували Українську РСР, але рідше, ніж колективи з УРСР виїжджали за океан. Сторони апріорі опинилися у нерівних умовах через відсутність свободи переміщення та вибору репертуару. Однак канадська сторона від культобміну не відмовилася, поділяючи переконання, що його реалізація матиме тривалішу мету й допоможе в поширенні поваги до прав людини і демократії.

У підрозділі 3.5 “*Суспільний резонанс ув’язнення українських дисидентів: справа Валентина Мороза*”, на прикладі кампаній за звільнення українського історика й політв’язня, продемонстровано механізми акцентування уваги на долях переслідуваних комуністичним режимом інакодумців. На початку 1970-х років увагу канадської громадськості привернули суд та ув’язнення українського історика В. Мороза. Процедурні порушення під час судового процесу і безкомпромісність підсудного спричинили широкий розголос спершу в україномовних канадських, а згодом й англомовних медіа. У Канаді справа В. Мороза стала синонімом брутального порушення прав людини в СРСР, а сам дисидент перетворився на символ протистояння тоталітаризму. Українські громадські організації Канади ініціювали багатолюдні маніфестації, звернення до міжнародних організацій та місцевих політиків із закликом посприяти звільненню історика. Виступи канадських політиків на захист В. Мороза (Дж. Джерома, Д. Орлікова, С. Папроцького, Р. Перола) спричинили обурення Посольства СРСР в Оттаві, але не зупинили правозахисної кампанії.

Навесні 1974 р. під патронатом СКВУ було створено Комітет у захисті Валентина Мороза, який очолив професор, декан юридичного факультету Віндзорського університету В. Тарнопольський. Усвідомлюючи загрозу

репутаційних втрат внаслідок розгортання руху на захист цього дисидента, у Радянському Союзі ініціювали кампанію з його дискредитації. Привернення уваги до постаті В. Мороза у публічному просторі Канади і США дозволили у 1979 р. внести ім'я українського політв'язня в обмінний список. Після свого звільнення В. Мороз здійснив турне канадськими містами, а невдовзі поселився у цій країні. Проте досить швидко безмежне захоплення дисидентом, як символом спротиву, змінилося розчаруванням унаслідок його невважених висловлювань і дій. Та саме через загострення уваги до справи В. Мороза в діаспорі вдалося актуалізувати проблему недотримання базових прав людини в УРСР.

У підрозділі 3.6 *“Обстоювання права на самостійну участь спортсменів УРСР в Олімпійських іграх у Монреалі 1976 р.”* окреслено рух за право на окрему участь українських спортсменів у міжнародних змаганнях. У період *“холодної війни”* спорт розглядався невід'ємною складовою великої політики, а міжнародні спортивні змагання часто використовувалися як інформаційний привід для демонстрації своєї незгоди з діями тієї чи іншої держави. Українські організації Канади розглядали Олімпіаду в Монреалі як захід, що дасть змогу *“бути речником України на міжнародній арені”*. Одним із проявів колоніального статусу УРСР діаспорні організації вважали ситуацію у спорті, зокрема відсутність окремого українського представництва на Олімпійських іграх. Напередодні Олімпійських Ігор у Монреалі Український олімпійський комітет (УОК) виступив з різкою заявою осуду *“національної дискримінації, расизму, репресій і колоніалізму в радянському спорті”*. Радянська сторона намагалася натиснути на канадців, щоби ті запобігли проведенню антирадянських акцій, але досягти цього не зуміли.

Канадські українці створювали інформаційні приводи, щоби вивести українське питання на передні шпальти газет (розгортання на стадіонах плакатів із закликами поважати права людини в УРСР, вивішування синьо-жовтих прапорів). Крім того, молоді канадці українського походження щодня розходилися різними олімпійськими локаціями, де роздавали заготовлені летючки та брошури англійською й французькою мовами. У них засуджувався радянський режим та висувалися гасла звільнення політв'язнів, дотримання прав людини і деколонізації України. Проведену зусиллями діаспорних організацій правозахисну кампанію можна вважати достатньо успішною, адже про неї писала північноамериканська преса, а українське питання опинилося в епіцентрі суспільної уваги.

У підрозділі 3.7 *“Захист релігійних прав і свобод: кампанія 1000-ліття Хрещення Русі у Канаді”* показано заходи з привернення громадської уваги до порушення релігійних прав у Радянському Союзі. Підписання в Гельсінкі Заключного акту НБСЄ 1975 р. стимулювало розгортання в Українській РСР руху за свободу віросповідання. Крім принципів Гельсінського акта, правозахисники традиційно апелювали й до норм радянського законодавства, зокрема, до Конституції, ст. 52 якої декларувала свободу совісті. Увага до ситуації з релігійними правами в УРСР стала прискіпливішою під час

підготовки і святкування 1000-ліття Хрещення України-Руси. У центрі уваги канадської громадськості, з-поміж іншого, опинилася ситуація навколо переслідування учасників “Ініціативної групи захисту прав віруючих і церкви в Україні”. Звільнення з ув’язнення її очільника Й. Терелі стало одним з центральних питань у діяльності канадських українців. Кампанії на захист дисидента й тиск на радянську владу через дипломатичні канали дали свої результати і 22 лютого 1987 р. Й. Терелю достроково звільнили, дозволивши разом із сім’єю виїхати до Канади. Паралельно було започатковано кампанію з написання листів М. Горбачову із закликом звільнити з тюрем усіх в’язнів сумління.

Аналіз стенограм засідання Палати громад і Сенату канадського парламенту засвідчує постійну увагу до порушення релігійних прав мешканців Української РСР. Канадські політики (Е. Вітер, В. Лесик, Дж. Устром, Дж. Джемсон) закликали ООН дати оцінку систематичним переслідуванням вірних різних конфесій в УРСР. Значною мірою українським організаціям у Канаді в контексті підготовки і святкування 1000-ліття Хрещення України-Руси вдалося привернути увагу світової спільноти до подій в УРСР, зокрема й щодо порушення релігійних прав її мешканців.

У четвертому розділі **“Тиха дипломатія”: права людини у канадсько-радянських двосторонніх відносинах**” досліджено місце прав людини у міждержавних відносинах.

У підрозділі 4.1 *“Канадсько-радянські відносини: від конфронтації до пошуку шляхів порозуміння (1945–1960-ті роки)”* відзначено, що канадсько-радянські відносини у повоєнні роки пройшли складну еволюцію: від відкриття послів унаслідок викриття шпигунської мережі СРСР (“справа Гузенка”) до пошуків шляхів порозуміння. Спільним знаменником для поліпшення відносин стала економічна складова: Радянський Союз перетворився для Канади на достатньо вигідного партнера (імпортера зерна). Закономірно, змінилася і риторика канадських офіційних осіб, котрі від повоєнної практики публічного осуду порушення прав людини в СРСР перейшли до тактики “тихої дипломатії”.

У підрозділі 4.2 *“Питання рееміграції і возз’єднання сімей”* проаналізовано зусилля офіційної Оттави з повернення до Канади розчарованих радянською дійсністю канадських українців, котрі повірили пропаганді й у 1950-х роках перебралися до УРСР. З’ясовано, що попри великі зусилля радянської пропагандистської машини, рееміграція українців з Канади в УРСР не набула очікуваного розмаху. Ті ж, хто наслідився повернутися на історичну батьківщину, на практиці зіштовхувалися з цілим комплексом обмежень: від права на вибір місця проживання до свободи працевлаштування. Реальність відрізнялася від очікувань і того образу “радянської дійсності”, який змальовувала офіційна пропаганда. Тому багато хто відразу став клопотати про повернення до Канади, однак зіштовхнувся з перешкодами та опинився під наглядом КДБ. Свобода вибору країни проживання у Радянському Союзі не вважалася невід’ємним правом людини, а трактувалася політичним злочином і

зрадою. Після багаторічної бюрократичної тяганини і завдяки наполегливому втручанню канадської влади окремим реемігрантам все ж вдалося повернутися впродовж 1970–1980-х років. Спроби ж створити канадське консульство у Києві задля вирішення безпосередньо на місці питань у сфері рееміграції та возз'єднання сімей блокувалися Москвою.

У підрозділі 4.3 *“Дискусії про статус Української РСР на Експо-67 у Монреалі”* встановлено, що на Всесвітній виставці досягнень науки і культури у Монреалі 1967 р. українській громаді Канади вкотре вдалося привернути увагу світової спільноти до проблем суб'єктності Української РСР у федеративній структурі СРСР та порушення прав її громадян. Дискусії щодо цих питань у канадському політикумі мимоволі відбувалися через порівняння становища Квебеку у складі Канадської федерації і боротьби франкомовного населення за розширення своїх прав і свобод. Безпосереднім наслідком цього обговорення стало більше зацікавлення канадських політиків реальним станом дотримання прав людини в Українській РСР.

У підрозділі 4.4 *“Київська частина офіційного візиту П'єра Трюдо до Радянського Союзу 1971 р.”* показано, що візит прем'єр-міністра Канади П. Трюдо у травні 1971 р. до Києва став знаковою подією у новітній українській історії. Попри невинуваті сподівання окремих канадських політиків та української громади цієї країни, що П. Трюдо порушить питання дотримання прав людини й, зокрема, переслідування дисидентів, питання набуло суспільного резонансу. Причиною цього стали невдалі порівняння прем'єра федеративних систем Канади і Радянського Союзу, а також українських дисидентів із терористами Фронту визволення Квебеку. Після *“київського уроку”*, в умовах передвиборної кампанії, П. Трюдо був змушений переглянути своє ставлення до ситуації з правами людини в СРСР і в рамках політики *“тихої дипломатії”* клопотав про звільнення ув'язнених дисидентів та вирішення питання розділених війною сімей. Ці клопотання здебільшого мали *“точковий характер”* і в низці випадків у 1972–1974 рр. завершилися успішно.

У підрозділі 4.5 *“Проблема прав людини у канадсько-радянських відносинах періоду горбачовської перебудови”* доведено, що в період горбачовської перебудови Канада займала прагматичну позицію стосовно того, що діялося в СРСР. На першому етапі (1985–1987) задекларованих новим радянським керівництвом змін у сфері дотримання прав людини практичного поступу не спостерігалось. Реальні зрушення у цьому напрямку фіксуємо лише з 1989 р., коли поліпшилась атмосфера канадсько-радянських відносин, зіпсована перед тим шпигунськими скандалами. Лібералізація процедури виїзду за кордон, легалізація УГКЦ та УАПЦ, припинення масових політичних переслідувань і т.ін. засвідчили нові підходи у сфері прав людини в СРСР. Розширення цих прав означало початок кінця тоталітарної імперії, на руїнах якої виникли нові незалежні держави, щоправда у багатьох випадках з багажем невирішених гуманітарних проблем.

У п'ятому розділі **“Позиція Канади з питання порушення прав людини в УРСР на міжнародних форумах”** проаналізовано реакцію канадських дипломатів на випадки порушення прав людини в Україні.

У підрозділі 5.1 *“Канада versus СРСР в ООН у 1945–1960-х роках”* простежено протистояння двох країн у структурах ООН. Основоположні документи цієї міжнародної організації вказували на нерозривний зв'язок між миром, безпекою та дотриманням прав людини. Зобов'язання поважати права людини взяла на себе й Українська РСР, Президія Верховної Ради якої 22 серпня 1945 р. ратифікувала Статут ООН. Вихід УРСР на міжнародну арену створив додаткові можливості для тиску на радянську владу з метою домогтися виконання взятих зобов'язань у гуманітарній площині. Канадський підхід до просування прав людини у світі не збігався з радянським баченням, що викликало гострі дискусії між представниками двох країн. Попри розбіжності між країнами Заходу і соцтабору, 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини. Після її ухвалення категорія прав людини перейшла зі сфери винятково внутрішньої компетенції і національного законодавства на міждержавний рівень, ставши предметом міжнародного права. Питання моніторингу дотримання прав людини у світі залишалося відкритим, а діяльність Комісії прав людини ООН не була ефективною (упродовж 1958–1971 рр. членом Комісії був колишній декан юридичного факультету Львівського університету П. Недбайло).

Не обтяжена імперським минулим, але будучи колись колонією – спершу Франції, а потім Британії, – Канада рішуче засуджувала будь який колоніалізм, у т.ч. радянський. Оскільки проблема колоніалізму була тісно пов'язана з ігноруванням елементарних прав і свобод людини, то промоція прав людини стала інтегральною частиною канадської зовнішньої політики у рамках ООН. Знаковою, зокрема, стала промова прем'єр-міністра Канади Дж. Діфенбейкера 26 вересня 1960 р. на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН, на якій він засудив тиранію та колоніалізм, закликавши М. Хрущова забезпечити право на вільні вибори підневільним народам, зокрема українцям. Виступ Дж. Діфенбейкера заклав для канадських політиків певний стандарт того, як потрібно обстоювати права поневолених народів на міжнародній арені.

У підрозділі 5.2 *“Міжнародна конференція ООН з прав людини у Тегерані 1968 р.”* встановлено, що відзначення Міжнародного року прав людини створило додаткові можливості для привернення уваги світової спільноти до стану дотримання людських і національних прав в УРСР. Підготовка до зустрічі у Тегерані також продемонструвала ступінь співпраці канадських українців з урядом, яка залишалася ще на незадовільному рівні. На конференції 1968 р. українська діаспора вперше діяла як єдине ціле, об'єднана під егідою СКВУ (президент о. В. Кушнір). Щоправда, дії українських представників у напрямку донесення інформації про порушення прав людини і переслідування інакодумців в Українській РСР далі інформаційної кампанії не пішли. Через спротив офіційної Москви, делегація СКВУ не отримала консультативного статусу на конференції. І радянська, і українська сторони винесли урок з

Тегеранської конференції: перші усвідомили, що рух за права людини лише набирає обертів; другі – зрозуміли, що для її більшої ефективності необхідна активніша співпраця з канадським урядом, а для координації дій – спеціальне утворення, яким невдовзі стала Комісія прав людини СКВУ з осідком у Торонто.

У підрозділі 5.3 “*Заключна Нарада з безпеки і співробітництва у Європі 1973–1975 рр.*” констатовано, що на хвилі політики розрядки країни Заходу і Радянський Союз підписали в Гельсінкі Заключний Акт НБСЄ, декларуючи прагнення покращувати та зміцнювати міждержавні відносини, сприяти миру, безпеці, справедливості та співробітництву в Європі. Вразливі до громадської думки у своїх власних країнах західні перемовники (особливо США та Канада) домоглися включення до Заключного акта принципу, який передбачав повагу до прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті та релігії. Канада домоглася включити у документ пункти про сприяння вільнішому руху людей та ідей. Після підписання Гельсінського акта, Радянський Союз формально досяг своєї мети – визнання непорушності післявоєнних кордонів у Європі; натомість Захід не відразу отримав те, на чому наполягав: вільний рух людей та ідей, дотримання прав людини. Незважаючи на підписання Заключного акта НБСЄ з усіма зобов’язаннями щодо поваги та захисту прав людини, радянські республіки, зокрема Українська РСР, продовжували стикатися з придушенням свобод, гарантованих на законодавчому рівні. Реакція зовнішньополітичного відомства Канади на арешти правозахисників у Радянському Союзі, зокрема учасників гельсінських груп, набрала “точкового характеру” (А. Щаранський, Л. Лук’яненко, В. Мороз). Утім, започаткування гельсінського процесу дало Канаді важливий інструмент публічного тиску на СРСР, який поєднувався із “тихою дипломатією” у відносинах двох держав.

У підрозділі 5.4. “*Белградська оглядова конференція НБСЄ 1977–1978 рр.*” вивчено становлення моніторингового механізму за дотриманням прав людини у рамках НБСЄ. Арешти членів громадських груп сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР скорегували для канадської делегації порядок денний Белградської конференції. Канадський парламент майже відразу відреагував на арешти членів УГГ й одностайно ухвалив резолюцію, в якій засудив переслідування радянськими правоохоронними органами правозахисників. Белградська конференція також стала першою міжнародною конференцією на урядовому рівні, де Радянському Союзові висунули предметні звинувачення у сфері прав людини. На ній використовували матеріали незалежних громадських асоціацій – гельсінських груп з Радянського Союзу, себто претензії радянських громадян до свого уряду. Як і в Гельсінкі, канадська дипломатична місія у Белграді робила основний акцент на проблемі свободи людських контактів, при тому засуджуючи радянську практику політичної ідеологізації культурної співпраці. На завершальному етапі конференції делегація Радянського Союзу фактично відмовилася брати участь у дискусії щодо підсумкового документа. Єдине, чого досягли сторони у результаті

перемовин – це узгодження місця і дати проведення чергової конференції НБСЕ.

У підрозділі 5.5. *“Мадридська оглядова конференція НБСЕ 1980–1983 рр.”* розглянуто діяльність делегації Канади на черговій оглядовій конференції НБСЕ. Напередодні Мадридської конференції період розрядки у відносинах між Радянським Союзом та Заходом змінився різкою конфронтацією, зумовленою інтервенцією радянських військ у грудні 1979 р. до Афганістану. Водночас радянська влада пішла у наступ на гельсінські групи, що свідчило про реальне ставлення до Заключного акта НБСЕ 1975 р. Від імені української діаспори до представників країн-учасниць Мадридської конференції НБСЕ звернулася Комісія прав людини СКВУ, яка закликала: 1) звільнити усіх політв'язнів; 2) встановити публічний контроль над виконанням положень Гельсінського акта; 3) припинити переслідування кримських татар; 4) усунути перешкоди в еміграції; 5) створити посольства і консульства зарубіжних держав в УРСР; 6) гарантувати робітникам право на страйки.

З самого початку роботи Мадридської конференції НБСЕ представники Канади намагалися сфокусувати роботу на трьох ключових темах: 1) стані реалізації принципів Гельсінського Акту 1975 р., зокрема, дотриманні прав людини та роззброєнні; 2) економічній співпраці; 3) з'єднанні розділених державними кордонами родин, культурному обміні і можливості вільно перетинати кордони. Уже сам факт того, що українська проблематика лунала на такому поважному зібранні, як Мадридська конференція НБСЕ 1980–1983 рр., є надзвичайно важливим у контексті актуалізації українського питання на міжнародній арені. Подібно, як і на зустрічі в Белграді, радянські представники спекулювали на прагненні народів жити в мирі, закликали до роззброєння, намагалися обмежити моніторинг дотримання положень Гельсінського акта концепцією “невтручання у внутрішні справи”. Розходження країн Заходу і СРСР щодо ключових питань конференції зумовили ухвалення і підписання 6 вересня 1983 р. достатньо нейтрального підсумкового документа.

У підрозділі 5.6 *“Нарада експертів з прав людини в Оттаві 1985 р.”* визначено, що заради пошуків компромісу, учасники НБСЕ вирішили скликати окрему нараду провідних експертів з прав людини в Оттаві, щоби предметніше обговорити усі проблеми, що перманентно виникали у цій сфері. Представники української діаспори в Канаді не упустили нагоди вкотре привернути увагу до недотримання Москвою зобов'язань, взятих у Гельсінкі. Натомість, канадська сторона зайняла достатньо обережну позицію щодо порушень прав людини в Радянському Союзі, що можна пояснити очікуваннями від зміни там влади у 1985 р. Проте уникнути гострих дискусій не вдалося: радянська сторона звинувачувала країни Заходу у прагненні створити “шумне шоу”, розраховане на засоби масової інформації, а ті, зі свого боку, закидали Москві перетворення наради на “пропагандистський форум”. Нарада експертів з прав людини в Оттаві так і не змогла виробити підсумкового документа. Проте, радянська делегація мовчазно визнала, що кожна з держав НБСЕ може коментувати

ситуацію з правами людини в іншій державі і це не трактується втручанням у її внутрішні справи (досі це було не мислиме).

У підрозділі 5.7 “Віденська оглядова конференція НБСЄ 1986–1989 рр.” встановлено, що ця зустріч представників країн-членів НБСЄ стала найуспішнішою в рамках гельсінського процесу. На Віденській оглядовій конференції НБСЄ в українців налагодилася тісна співпраця з головою канадської делегації В. Бауером. Комплекс непередбачуваних обставин призвів до того, що учасникам конференції вдалося повернутися від конфронтації до ділового обговорення проблем. Як приклад, у канадсько-радянських відносинах з 1987 р. відбулися позитивні зрушення щодо возз’єднання розділених сімей та звільнення окремих політв’язнів з наданням дозволу емігрувати до Канади (Й. Тереля, Д. Шумук). У заключному документі Віденської зустрічі 1989 р. його учасники підтвердили свою прихильність сприянню поваги до прав людини та основних свобод заради зміцнення міжнародної безпеки.

У **висновках** узагальнено результати дослідження і сформульовано такі положення:

1. З часу набуття чинності Статуту ООН 1945 р. і Загальної декларації прав людини 1948 р. проблема забезпечення всезагальної поваги і дотримання прав людини перестала бути винятково внутрішньодержавною справою, поступово стаючи складовою системи міжнародних відносин і зовнішньої політики окремих держав. Такий підхід опирався на моральні імперативи і передбачав потребу реагувати на злочини супроти людяності, де б вони не чинилися.

Канада, як середня держава, не обтяжена імперським минулим (радше навпаки, відчувши у свій час обмеження прав і свобод у статусі колонії чи навіть самоврядного домініону), знайшла у просуванні прав людини за кордоном своє призначення. Відразу після війни ключове місце у канадській суспільно-політичній думці посідав дискурс про традиційні ліберальні свободи і протистояння комунізму, як головній загрозі демократії і правам людини у всьому світі. Найповніше це проявилось в діяльності прем’єр-міністра Дж. Діфенбекера з його антикомуністичною риторикою і тлумаченням Радянського Союзу колоніальною імперією в якій УРСР трактувалася “внутрішньою колонією”. З огляду на такий підхід, жителі УРСР не могли користуватися усіма правами і свободами, навіть попри їх закріплення на законодавчому рівні. Остаточно права людини вийшли на передній план зовнішньої політики Канади в 1970-х роках, коли вдалося досягти консенсусного статусу щодо цієї проблеми і на міжнародному рівні, особливо в контексті гельсінського процесу.

2. Політико-правові підходи до розуміння прав людини у Канаді і в Радянському Союзі (у т.ч. Українській РСР як його складовій) помітно різнилися. У західній ліберальній традиції, яка формувалася не одне століття, права людини тлумачилися природними і невід’ємними, а основний наголос ставився на політичних свободах. Натомість, створена на засадах історичного матеріалізму щойно після Другої світової війни, “соціалістична концепція прав людини” виходила з принципів наділення державою правами громадян,

пріоритетності соціально-економічних прав і нерозривному зв'язку прав із обов'язками. Радянська сторона називала питання порушення прав людини демагогією, яку “імперіалісти” використовують для підриву авторитету політичної системи соціалізму та з метою відволікти громадську увагу від порушень “прав трудящих” у себе вдома. Покликаючись на принцип невтручання у справи суверенних держав, Радянський Союз відкидав критику у сфері прав людини, але при тому вдавався до зворотної критики порушень прав людини у країнах Заходу, зокрема в Канаді.

3. Перехід до сприйняття прав людини як наріжного каменю зовнішньої політики Оттави став безпосереднім результатом активних дій громадянського суспільства. Той факт, що Канада значною мірою була країною іммігрантів, зумовив увагу “нових канадців” до ситуації у своїх “малих батьківщинах”. Однією з найдієвіших етнічних громад країни були українці, політична вага яких помітно зросла після Другої світової війни. Третя, повоєнна, хвиля еміграції не тільки змінила політичний ландшафт української громади за океаном, але й стала джерелом відомостей про придушення радянським режимом національно-визвольного руху, нехтування ледь не усіма правами людини. Іншими джерелами інформації про стан із правами людини в УРСР у наступні роки стали: 1) звістки від канадських туристів, які, починаючи з хрущовської відлиги, відвідували УРСР; 2) повідомлення канадських комуністів українського походження, окремі з яких розчарувалися побаченим в УРСР; 3) переправлений за океан дисидентський самвидав, у якому розвінчувалася радянська пропаганда.

Без громадського тиску і перенесення проблеми дотримання прав людини в УРСР у канадський публічний простір навряд чи вдалося б заручитися широкою підтримкою канадського політикуму. Саме канадські українці конструювали у публічному просторі Канади образ УРСР як колонії, жителі якої позбавлені найелементарніших прав. Новим якісним рівнем діяльності української громади стало лобювання канадських політиків, що стало можливим після усвідомлення недостатньої ефективності відкритих листів, звернень і меморандумів (навіть попри те, що вони створювали постійну присутність у публічному просторі Канади). Дії канадських українців у цьому напрямку, попри всі недоліки, можна вважати успішними, що засвідчує реакція і протидія радянської сторони.

4. Попри домінування серед канадських українців парадигми національного визволення, права людини з часом стали об'єднуючою універсальною цінністю для більшості з них, відштовхуючись від якої можна було заручитись підтримкою канадського політикуму – незалежно від партійної приналежності. Правозахисні акції координували Комітет українців Канади, а з 1970-х років Комісія прав людини СКВУ, діяльність якої була спрямована на привернення уваги світової громадськості до систематичних порушень прав людини в Українській РСР. Її діяльність полягала у публікаціях інформативних матеріалів про порушення прав людини в УРСР, зверненнях до міжнародних організацій і чільних західних політиків із закликами стати на захист

переслідуваних інакодумців у Радянському Союзі. І хоч такі дії були не завжди ефективними, вони створювали тиск на радянський уряд й актуалізували на міжнародній арені питання долі українських дисидентів.

Через привернення уваги до стану прав людини в УРСР відбулася актуалізація й проблеми національного визволення, оскільки громадсько-політична думка фокусувалася на порушенні політичних прав. З'явилося переконання: якби Україна була вільною, то в ній не було б порушень прав людини. Порушення національних (колективних) прав подавалося крізь призму прав індивідуальних. Тож, правозахисний рух у діаспорі можна вважати модифікованим варіантом боротьби за демократію і українську державність. Подібно як і для української діаспори Канади, права людини для дисидентів різних напрямків усередині УРСР, стали спільною платформою дій. Діяльність Української гельсінської групи, яка апелювала до Загальної декларації прав людини і Заключного Акта НБСЄ, стала апогеєм правозахисного руху й остаточно впровадила українське питання у світовий контекст.

5. Позиція Канади щодо порушень прав людини в УРСР не завжди була публічною, а переважно вкладалася у рамки “тихої дипломатії”. Канадські дипломати, прем'єр-міністри, парламентарі клопотали перед радянським керівництвом про звільнення політичних в'язнів, домагалися лібералізувати право виїзду з країни, позитивно вирішити питання розділених війною сімей. “Сімейний пакет” став ключовим у діяльності канадської дипломатії після підписання Заключного Акта НБСЄ 1975 р., у рамках якого вдалося врешті-решт переконати радянське керівництво надати дозвіл на еміграцію окремим канадським реемігрантам і політв'язням (о. В. Величковський, Й. Тереля, Д. Шумук тощо). Спроби ж Оттави через “м'яку силу” (культурний та науковий обмін) впливати на ситуацію на радянському просторі не мали успіху, головно через обмеженість ресурсів і закритість СРСР/УРСР.

Обстоювання Канадою прав людини значною мірою залежало від: а) внутрішньополітичної кон'юнктури (перед парламентськими виборами кількість тих, хто переймався станом прав людини за “залізною завісою” зростала); б) реалій “холодної війни” (під час геополітичних загострень, на зразок Кубинської кризи, реакція на події у Радянському Союзі ставала гострішою); в) стану стосунків з СРСР (у певні проміжки часу офіційна Оттава не бажала псувати відносин із своїм економічним партнером, який купляв у значних обсягах пшеницю, тож за можливості намагалася уникати обговорення дражливих питань). Інколи своєю бездіяльністю в умовах завищених очікувань з боку канадців східноєвропейського походження, канадський уряд наражав себе на гостру критику, як це сталося з П. Трюдо після його відвідин у 1971 р. Києва. Загалом, канадська реакція на порушення прав людини в УРСР була вибірковою/точковою, ґрунтувалася на економічних інтересах (*real politic*).

6. Якщо у двосторонніх відносинах з Москвою офіційна Оттава діяла в рамках “тихої дипломатії”, то на міжнародних форумах канадські політики та урядовці дозволяли собі неприховану критику порушень прав людини в Радянському Союзі. З дискусійних майданчиків міжнародних організацій, як то

ООН чи НБСЄ, канадські дипломати і політики намагалися достукатися до радянської влади аби вона з повагою ставилася до міжнародних зобов'язань у гуманітарній сфері. Щоби донести власну думку до світової спільноти, міжнародні форуми, починаючи з Міжнародної конференції з права людини у Тегерані 1968 р., намагалися використовувати й українські діаспорні організації. Відтоді канадські українці подолали шлях: від ігнорування їхніх вимог – до запрошення канадськими дипломатами допомоги в підготовці інформаційних матеріалів про порушення прав людини в СРСР/УРСР.

Наслідками постійного привернення уваги до проблеми порушення прав людини в УРСР та зовнішньополітичних дій Канади у цьому напрямку стали: а) виведення на міжнародну арену українського питання; б) надання моральної і матеріальної підтримки політв'язням (якщо, звісно, листівки чи посилки доходили до адресата); в) звільнення з в'язниць низки дисидентів, які отримали можливість емігрувати до Канади. Прагнення домогтися, щоби у Радянському Союзі на практиці з повагою ставилися до прав людини, розглядалося дієвим важелем у лібералізації радянського режиму. У підсумку, деяке розширення демократії в період горбачовської перебудови, вкупі з економічними негараздами, підірвало основи комуністичного режиму.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Сіромський Р. Права людини в Українській РСР: погляд з Канади (1945–1991 рр). Львів: “Тріада Плюс”, 2020. 480 с.

Рецензія:

Чума Б. Очима українського науковця [рец. на кн.:] Сіромський Р. Права людини в Українській РСР: погляд з Канади (1945–1991 рр). Львів: “Тріада Плюс”, 2020. 480 с. *Народознавчі зошити*. Львів: ІН НАН України, 2021. № 1. С. 230–233.

Розділи у колективних монографіях:

2. Сіромський Р. Мадридська конференція країн-учасниць НБСЄ (1980–1983 рр.): позиція Канади щодо порушення прав людини в Українській РСР. *State Security in the Contemporary World*, edited by Olga Wasiuta, Janusz Falecki, Danuta Kaźmierczak. Instytut Nauk o Bezpieczeństwie, Uniwersytet Pedagogiczne im. KEN w Krakowie. Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Dura, 2019. P. 84–104.

Статті у фахових виданнях:

3. Сіромський Р. Культурний обмін між Канадою і Українською РСР як інструмент ідеологічного впливу. *Американська історія та політика*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020. № 10. С. 80–90. (Index Copernicus).
4. Сіромський Р. Діяльність Комісії прав людини Світового Конгресу Вільних Українців (1970–1980-ті роки). *Емінак: науковий щоквартальник*. Миколаїв: Науково-дослідний центр “Лукомор’є”, 2020. № 3(31). С. 234–242. (Index Copernicus).
5. Siromskiy R. Human rights dimension in Helsinki 1975: Canadian concern the situation in the Soviet Union. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. Історичні науки. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. № 2(166). С. 55–61. (Index Copernicus).
6. Siromskiy R. Human rights dimension at Vienna CSCE Conference (1986–1989): Canadian and Soviet visions. *Studia de Securitate. Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis*. Kraków: Instytut nauk o bezpieczeństwie, 2019. No 9(4). P. 39–55. (Index Copernicus).
7. Сіромський Р. Нарада експертів з прав людини в Оттаві 1985 року. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2019. № 31(1). С. 129–137.
8. Сіромський Р. Інформаційно-протестні акції канадських українців під час Олімпійських ігор у Монреалі 1976 року. *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. Вип. 28. С. 107–120.
9. Сіромський Р. Дискредитація колишніх учасників антирадянського руху опору в Канаді: КДБ проти Дмитра Куп’яка. *Військово-науковий вісник*. Львів: Академія сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного, 2019. № 31. С. 150–163.
10. Сіромський Р. “Розвіяні ілюзії” Івана Коляски: критика національної політики в Українській РСР. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. Спецвипуск до 75-річчя професора Костянтина Кондратюка. С. 623–643.
11. Сіромський Р. “Вживаються необхідні заходи з виявлення і запобігання можливих ворожих акцій”: канадські туристи в полі зору КДБ (1970-ті роки). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. Спецвипуск: На пошану проф. Романа Шуста. С. 675–689.
12. Сіромський Р. “Без права на свободу переміщення”: образ Української РСР у візіях канадських туристів (кінець 1950-х – 1960-ті роки). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018–2019. Вип. 19–20. С. 242–256. (Index Copernicus).
13. Сіромський, Руслан. “Вживаються заходи з повернення на Батьківщину”: справа Бориса Доценка 1967 року. *Вісник Київського національного*

університету імені Тараса Шевченка. *Історія*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2018. Вип. 4(139). С. 65–69.

14. Сіромський Р. “The West must speak out...”: Джон Діфенбейкер про національні права українців у Радянському Союзі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 52. С. 139–161.

15. Сіромський Р. Питання імміграції переміщених осіб українського походження у суспільно-політичному дискурсі Канади (1945–1952 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. Миколаїв: Науково-дослідний центр “Лукомор’є”, 2016. № 1(13). С. 65–71. (Index Copernicus).

16. Сіромський Р. Обставини імміграції колишніх вояків Дивізії Ваффен СС “Галичина” до Канади після Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Львів: Академія сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного, 2016. № 26. С. 200–213.

17. Сіромський Р. Позиція Канади щодо порушення прав людини в УРСР на Белградській конференції країн-учасниць НБСЕ 1977–1978 рр. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 17. С. 341–349.

18. Сіромський Р. “Мій приїзд є виявом вдячності Канади”: до історії відвідин канадським прем’єр-міністром П. Трюдо Києва у травні 1971 р. *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 24. С. 126–140.

19. Сіромський Р. Правовий статус Української РСР у суспільно-політичному дискурсі Канади (1960–1970-ті роки). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2015. № 26. С. 153–156.

20. Сіромський Р. Справа ув’язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Вип. 15. С. 106–118.

21. Сіромський Р. Питання дотримання прав людини в СРСР на тлі візиту О. Косигіна до Канади (жовтень 1971 року). *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2014. Вип. 228(216). С. 87–90.

22. Сіромський Р. Питання ув’язнення українських дисидентів у громадській думці Канади після візиту П. Трюдо до СРСР 1971 року. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2014. Вип. XVII–XVIII. С. 376–383.

23. Сіромський Р. Дискусії про політичний статус Української РСР під час проведення Експо-67 у Монреалі. *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 23. С. 110–122.

24. Сіромський Р. “Не може бути жодних судових переслідувань з метою позбавлення членів Дивізії ‘Галичина’ громадянства чи їхньої депортації”: документи та коментарі до історії створення і діяльності “Комісії з виявлення військових злочинців” у Канаді (1985–1987)”. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. Вип. 48. С. 186–227.

25. Сіромський Р. Питання багатокультурності та збереження національної ідентичності канадських українців у дослідженнях Ярослава Рудницького. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 18. С. 285–292.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

26. Siromskyi R. The issue of Canadian consulate in Kyiv: Diaspora's desire versus Moscow attitude. *World science: problems, prospects and innovations. Abstracts of the 1st International scientific and practical conference, Toronto, Canada, October 1–3, 2020*. Toronto: Perfect Publishing, 2020. P. 155–161.

27. Сіромський Р. Ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р.: позиція Радянського Союзу. *Літописець 15: Збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції “Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)”*, м. Житомир, 5 грудня 2019 року. Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка, 2020. С. 209–212.

28. Сіромський Р. Ідея єдності закордонного українства у баченні Андрія Мельника. *Андрій Мельник 130. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої відомому українському державному, політичному, військовому діячеві – полковнику Андрію Мельнику. 20–21 листопада 2019 р., м. Трускавець*. Трускавець, 2020. С. 126–132.

29. Siromskyi R. Political abuse of psychiatry in the Soviet Union: Western countries and Ukrainian Diaspora reaction (1970-ies). *Science and society. Proceedings of the 16th International conference*. Hamilton, Accent Graphics Communications & Publishing Canada. 2019. P. 17–25.

30. Сіромський Р. Порухення свободи віросповідання в УРСР у громадсько-політичній думці Канади (напередодні та під час відзначення 1000-ліття Хрещення України-Руси). *Держава і Церква в новітній історії України: збірник наукових статей*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. Вип. 7. С. 219–227.

31. Siromskyi R. Habitat conference 1976 in Vancouver: Ukrainian aspirations. *Dynamics of the development of world science. Abstracts of the 4th International scientific and practical conference*. Vancouver: Perfect Publishing, 2019. P. 413–420.

32. Сіромський Р. Під пильним оком КДБ: іноземні туристи у Львові в 1960–1970-х роках. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис, доступно: <http://uamoderna.com/md/siromsky-under-kgb-control?fbclid=IwAR3nVhsy5P5PDyhPRZFIHvLGICFLFEMxltIs3l85niYwI1eBB0vMNZpHD5Q>

33. Сіромський Р. Конгрес Українців Канади. *Світова історія ХХ–ХХІ століття. Енциклопедичний словник, за редакцією Ігоря Підкови і Романа Шуста*. Видання 2-е, доповнене. Львів: Простір-М, 2019. С. 567–568.

34. Siromskiy R. Canadian protests the Soviet persecutions in Ukraine: Levko Lukyanenko case. *Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration*. Conference Proceedings, October 26, 2018. Leipzig: Baltija Publishing, 2018. P. 92–94.

35. Сіромський Р. Порухення релігійних прав протестантів в УРСР у громадсько-політичному дискурсі Канади (1974–1979 рр.). *Матеріали Міжнародної наукової конференції “Реформація як суспільне явище: український вимір”* (Львів, 3–4 жовтня 2017 року). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. С. 211–218.

36. Сіромський Р. Українські репрезентації на Міжнародній конференції з прав людини у Тегерані 1968 р. *Педагогічна думка*. Львів: Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2017. № 1. С. 14–19.

37. Siromskiy R. Senator Paul Yuzyk protection of human rights in Ukrainian SSR (1963–1986). *Inovačnėvýskum v oblastisociológie, psychológie a politológie*. Zbornik prispevkov z medzinárodná vedecko-praktická konferencia (10–11 marca 2017, Vysoká škola Danubius). Sládkovičovo (Slovenská republika), 2017. P. 197–200.

38. Сіромський Р. Допомогові акції Комітету українців Канади у таборах для переміщених осіб у Західній Європі (1945–1952 рр.). *Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали VI краєзнавчої конференції* (Львів, 4 березня 2016 р.). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. С. 184–191.

39. Сіромський Р. Трюдо П'єр Еліот. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Вип. 6. Біографічна частина: Н-Я. Відп. ред. М. Варварцев. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 258–261.

40. Сіромський Р. Питання дотримання національних прав українців в УРСР у діяльності Комуністичної партії Канади (1965–1968 рр.). *Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 15–16 травня 2015 року). Одеса: ГО “Причорноморський центр досліджень проблем суспільства”, 2015. С. 30–32.

41. Сіромський Р. Діяльність “Комісії Дешена” в громадській думці українців Канади (1985–1986). *Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті “...землякам моїм в Україні і не в Україні...”*: збірник матеріалів четвертої Міжнародної науково-практичної конференції (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. С. 352–357.

42. Сіромський Р. Проблема збереження національної ідентичності канадських українців: концепція ‘третьої сили’ сенатора П. Юзика. *Наукові записки. Серія “Культурологія”*. Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2010. Вип. 5. С. 394–404.

АНОТАЦІЯ

Сіромський Р. Б. Права людини в УРСР у публічному просторі та зовнішній політиці Канади (1945–1991 рр.). – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія. – Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021.

На основі широкого кола джерел і наукової літератури вперше в українській історіографії комплексно досліджено позицію Канади щодо стану дотримання прав людини в Українській РСР (1945–1991). Встановлено, що в діаспорі правозахисний рух став не тільки уособленням боротьби за демократію, але й за національне визволення України загалом. Простежено заходи канадських українців із впровадження проблеми порушення прав людини в УРСР до публічного простору країни, місце цього питання у канадсько-радянських двосторонніх відносинах, зокрема в рамках “тихої дипломатії”, привернення уваги світової громадськості до зневаги людських і національних прав за “залізною завісою” на різноманітних міжнародних форумах.

Ключові слова: права людини, Українська РСР, Канада, “холодна війна”, громадянські свободи, публічний простір, “тиха дипломатія”.

АННОТАЦИЯ

Сиромский Р. Б. Права человека в УССР в публичном пространстве и внешней политике Канады (1945–1991 гг.). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины, 07.00.02 – всемирная история. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко, 2021.

На основе широкого круга источников и научной литературы впервые в украинской историографии комплексно исследована позиция Канады о соблюдении прав человека в Украинской ССР (1945–1991). Обосновано, что в диаспоре правозащитное движение стало не только олицетворением борьбы за демократию, но и за национальное освобождение Украины в целом. Прослежены меры канадских украинцев по внедрению проблемы нарушения прав человека в УССР в публичное пространство страны, место этого вопроса в канадско-советских двусторонних отношениях, в частности в рамках “тихой дипломатии», привлечение внимания мировой общественности к пренебрежению человеческих и национальных прав за “железным занавесом” на различных международных форумах.

Ключевые слова: права человека, Украинская ССР, Канада, “холодная война”, гражданские свободы, публичное пространство, “тихая дипломатия”.

SUMMARY

Siromskyi R. Human rights in the Ukrainian SSR in the public space and foreign policy of Canada (1945–1991). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the scientific degree of Doctor of Historical Sciences, specialties 07.00.01 – History of Ukraine, 07.00.02 – World history. – Ivan Franko National University of Lviv, 2021.

Based on a wide range of archival sources and scientific literature, for the first time in Ukrainian historiography, Canada's position on human rights violations in the Ukrainian SSR (1945–1991) was studied in its full complexity. The theme is revealed from the standpoint of problem-chronological analysis of three levels of socio-political activity: 1) the public space; 2) bilateral Canadian-Soviet relations; 3) multilateral relations within international organizations.

Historical, political and legal differences in the interpretation of the concept of “human rights” in Canada and the Soviet Union / Ukrainian SSR are analyzed. The Canadian political and legal tradition was based on liberal values and the interpretation of human rights as natural, inalienable and universal. During the second half of the 20th century Canada established one of the most comprehensive human rights systems in the world, and the country itself has become one of the most dedicated human rights defenders. Instead, in the Soviet Union / Ukrainian SSR after the World War II, its own, “socialist concept” of human rights was formed, based on the principles of historical materialism. Its peculiarity was the recognition of the priority of socio-economic rights, the combination of “citizens’ rights” with responsibilities. It is established that despite the constitutional enshrinement of basic human rights, these rights have been systematically violated (right to life, freedom of movement, choice of language of communication, etc.). Contempt for human rights within the Soviet Union and the postwar increase in attention to ensuring human rights and freedoms at the international level stimulated the human rights movement in the Ukraine. The protection of human rights has become a common denominator around which different directions of the dissident movement in Ukraine and different political circles of Canadian Ukrainians have managed to unite. Accepting as a fundamental liberal tradition of human rights, Canadian Ukrainians focused on the national rights of both individuals and the people. It is determined that in the Diaspora, the human rights movement has become not only the embodiment of the struggle for democracy, but also for national liberation in general.

It is proved that due to the active actions of Canadian Ukrainians, the issue of human rights violations in the Ukrainian SSR entered the political discourse and public space of Canada and was constantly updated due to various informational occasions. Such informational reasons could be both events inside the Ukrainian SSR (arrests of dissidents in 1965 and 1972) and events of international scale (Expo-67, Olympic Games in 1976). The main sources of obtaining information overseas about the facts of human rights violations in the Ukrainian SSR (tourists, non-returnees, Canadian Communists, expelled dissidents) are revealed. The mechanisms of drawing the Canadian public's attention to the state of human rights behind the Iron

Curtain are traced on specific examples. At the same time, on the basis of declassified documents of the former KGB, it was proved that the Soviet secret services took systematic measures to prevent information about human rights violations from reaching the West, conducted special operations to discredit human rights defenders, and through the controlled press and pro-communist organizations. It has been established that the transfer of the Ukrainian issue to the public space of Canada prompted Canadian politicians and statesmen to react to the situation in the Ukraine. The future of individual politicians and political parties depended to some extent on electoral support from the large and well-organized Ukrainian community in Canada.

The place of human rights in Canadian-Soviet bilateral relations was revealed and it was established that the talks on this subject were held within the framework of “quiet diplomacy”. The effectiveness of such negotiations directly depended on the state of bilateral relations and the international climate, in particular the realities of the Cold War. “Quiet diplomacy” against the Soviet Union was most actively used in the issues of re-emigration and reunification of war-torn families, release of dissidents from imprisonment, and legalization of forbidden churches. “Public diplomacy” intensified against the background of deteriorating relations and against the background of official state visits of Canadian government officials to the Soviet Union, and vice versa – Soviet statesmen overseas. It has been proven that the Soviet side reacted negatively to the remarks of Canadian diplomats, considering them interference in internal affairs.

The position of Canadian delegations at international forums within the UN and the CSCE on the failure of the Soviet Union to fulfill its obligations in the field of human rights and freedoms was clarified. Under pressure from the Ukrainian community, the Canadian government was forced to focus on the human rights situation in the Ukrainian SSR. It has been shown that the most consistent position in this direction was taken by the government of John Diefenbaker, who combined human rights rhetoric with an international campaign against Soviet colonialism. As such actions did not encourage the Soviet side to change, subsequent Canadian governments in international forums began to combine public revelations with “quiet diplomacy”. It was found that the problem had reached another level as a result of the signing of the CSCE Final Act in 1975, which finally included human rights issues in interstate policy and linked it to the security component. One of the forms of dialogue initiated by the Helsinki process between the countries was the periodic conferences of representatives of CSCE member states, at which the Canadian government’s adviser on the human rights situation in the Ukrainian SSR was NGOs in the Ukrainian Diaspora, including the Ukrainian Canadian Committee and the Human Rights Commission of World Congress of Free Ukrainians. It was stated that the actions of Canadian diplomats in the international arena managed to alleviate the plight of many Ukrainian dissidents and create an effective lever in the liberalization of the Soviet regime.

Key words: human rights, Ukrainian SSR, Canada, Cold War, civil liberties, public space, “quiet diplomacy”.

Підписано до друку 03.03.2021.
Формат 60x90 1/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 1,9.
Шрифт: Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. № 321

Друк СПДФО Марусич М. М.
Свідоцтво державної реєстрації № 1552 від 30.12.1996 р.
м. Львів, пл. Князя Я. Осмомисла, 5/11
тел./факс: (032) 261 51 31

